

„ROMANIA HUNGARICA”- CONTACTE LINGVISTICE SI CULTURALE ROMANO-MAGHIARE

Alexandru NICULESCU

Abstract

The cohabitation over centuries of Romanians and Hungarians has naturally led to reciprocal influences between their languages and Transylvania was the main place of contact and interferences. Maybe even for a bilingual existence. The Romanian History cannot diminish, elude or ignore the Romanian-Hungarian linguistic-cultural interaction. What some have called “Hungarian influence” (Florica Dimitrescu, 1978, pp. 98-102) was a reciprocal popular relation (but also religious relation) in the everyday life, in administration, law, army, creating strict social and ethnical hierarchies. The Hungarian elements in the Romanian language must be carefully analyzed but, mostly, situated in historical contexts which are well delimited socio-culturally in the geographical space and time of our country. That is the reason why linguistic problems must be employed in historical research.

I.

1. În dezvoltarea limbii și a culturii Românilor ar fi nedrept (și neștiințific) să nu luăm în seamă, așa cum se cuvine, contactele româno-maghiare – nu numai pe cele lingvistice, ci și pe cele culturale. O examinare actuală, *sine ira et studio*, este întru totul justificată, chiar necesară. De altfel ea s-ar adăuga seriei lungi de studii și lucrări ale unor renumiți lingviști, români și maghiari, din Transilvania (N. Drăganu, Geza Blédy, I. Pătruț, Béla Kelemen, V. Breban, E. Kis), care își au, ca precursori, pe Alexics György (Budapesta 1888, Cluj 1891, trad. rom.) și pe Simeon Mîndrescu (București 1892); a se vedea *Bibliografia*. Lucrarea cea mai însemnată dedicată acestor probleme rămîne aceea a lui Lajos Tamás (1904-1984), excepționalul *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*, Budapesta 1966 – din păcate prea puțin luată în considerație și consultată de lingviștii din România.

Conviețuirea, de-a lungul veacurilor, dintre Români și Maghiari a dus, în mod firesc, la influențe reciproce dintre limbile lor, iar Transilvania a fost cu precădere locul de contact și de interferențe. Poate chiar de bilingvism. Istoria Românilor nu poate diminua, ocoli sau ignora interacțiunea lingvistică-culturală româno-maghiară. Ceea ce unii au numit „influența maghiară” (Florica Dimitrescu 1978, pp. 98-102) a fost o relație reciprocă de natură populară (dar și de natură cultă) în viața de toate zilele, în administrație, justiție, armată, creînd ierarhii sociale și etnice stricte. Elementele maghiare din română trebuie atent analizate dar, mai ales, situate în contexte istorice bine delimitate socio-cultural, în spațiul geografic al țării noastre și în timp. De aceea problemele lingvistice trebuie să fie încadrate în cercetarea istorică.

2. Pătrunderea maghiarismelor în limba română este așadar o problemă de limbă dar și de istorie comună a Românilor și a Ungurilor. De bună seamă, trebuie să presupunem că ele au intrat în circuitul românesc mai întîi în Transilvania și, ulterior, au ajuns dincolo de Munții Carpați (în nord, în est și în sud) purtate de vorbitori maghiarofoni sau chiar românofoni cunoscători ai limbii maghiare. Poate că ar trebui să ținem seama și de intermediari slave, în Moldova, în Banat, dar și de filiere germanice (Sașii, în special) în nordul bucovinean al Moldovei) precum și în zona subcarpatică a Munteniei (Brașov, Cîmpulung). Rezultă deci că elementele maghiare au putut pătrunde pe tot teritoriul nord-dunărean, direct și, tot așa de bine, indirect.

3. Nu este locul, acum și aici, să reluăm problema pătrunderii Maghiarilor în spațiul carpatic. Istorici de seamă, români și maghiari, au prezentat pe larg circumstanțele, epoca și desfășurarea contactelor dintre Români (denumiți, în maghiară, *Blachi* și în limba comună *Olab – id est Vlahi*) și Maghiarii sec. IX-XI. Cunoscuta *Histoire de la Transylvanie* (1992) datează „cucerirea bazinului carpatic” între 895-1003. Prezența altor etnii existente pe teritoriul cucerit de Maghiari este de asemenea evidentă. Cronicile vremii (*Gesta Hungarorum*, *Chronicon Budense*, *Chronicon Pictum Vindobonense*, *Chronicon Poseniense*) vorbesc despre locuitorii acelor ținuturi: *Sclavi* (= Slavi), *Graeci* (= Bizantini), *Vlachis*, *Teutonicis* (= Franci de est), *Messiani* (probabil Bulgari). În schimb, cei denumiți *Vlachis* sînt menționați în absolut toate cronicile: „*Blackis qui ipsorum fuere pastores et coloni, remanentibus sponte in Pannonia*” (*Gesta Hungarorum*) sau „*Blazî qui et olim fuerunt Romanorum pastores, ac in Ungaria ubi erant pascula Romanorum... morabantur*” (cf. Ștefan Pascu 1972, p. 48; Ioan-Aurel Pop 1996/2, p. 81) într-o *Descriptio Europae Orientalis* a unui geograf anonim din 1308. Să adăugăm la acestea și celebra frază din cronica notarului anonim al regelui Béla (II – 1131-1141 sau III – 1172-1196) *Blachi ac pastores Romanorum* – pentru a înțelege și mai exact că prezența „Vlahilor” a fost neîntrerupt menționată (chiar dacă unele cronici foloseau material din cronici precedente).

Prezența comunităților pastorale „Vlahe” (*Blachi*, *Blazî*) în Panonia și în Transilvania pre-maghiară este deci în afară de orice îndoială. De altfel, această populație românofonă (împreună cu Slavii) se găsea și în cele trei „ducate” (*Anonymus*) adică voievodate româno-slave cu care au intrat în luptă Maghiarii, pentru a cuceri Transilvania: cel al lui *Menumorut* (magh. *Ménmarot*, probabil conducător khazar), între Someș-Mureș-Tisa-Munții Apuseni, cu centrul în *Castrum Bybor* (zona Crișanei de astăzi), cel al lui Gelu (*Gelu dux Blachorum*) în centrul Transilvaniei (*dux Ultrasylvanus*), pe Mureșul mijlociu (cu o populație româno-slavă) și cel al lui *Glad* („țara” lui Glad) care cuprindea întreg Banatul pînă la „cetatea” Orșova (și se învecina, spre est, cu „țara Hațegului”). Cronicile (*Anonymus*) menționează și alte formațiuni politice – conduse de „knezi” și populate de *Sclavi*, „ducate” de mai mică însemnătate (al lui *Salanus* – slav-bulgar, al lui *Zubur* – sau *Zobur* – în Slovacia de vest – rămase din destrămarea „imperiului” hunic al lui Attila și al primului țarat bulgar – cu populația numită, în latină, *Messiani*). Se cunosc, pînă în cele mai adînci detalii, luptele voievozilor transilvani cu armatele maghiare: în treacănt fie spus, ei beneficiau de protecția împăratului Bizanțului. Primul care a închinat steagul – după numeroase bătălii – a fost *Menumorut* (907) căruia i s-a lăsat dreptul de a fi conducător al cetății de reședință *Bybor*. *Gelu* pare a fi fost următoarea victimă: el este ucis de către luptătorii unei căpetenii ungurești (*Tubutum*), iar supușii lui acceptă „de bunăvoie” ca fostul lor dușman să le devină domn (*dominum sibi eligerunt Tubutum*)! Cu toate acestea, prin sec. XII, pe vremea lui *Anonymus* (cronica ar putea fi datată între 1150-1200), „ducatul” lui Gelu exista încă sub numele *terra Ultrasylvana*. Singurul „ducat” care a mai dăinuit a fost cel al lui Glad, cu o populație alcătuită din Vlahi, Slavi și Cumani care – după ce a opus rezistență îndârjită – a intrat în tratative cu Ungurii. Acest ținut, în jurul anului 1000, a fost condus de Ahtum. Despre Ahtum (*Ohtum* – magh. *Aitony*) există referințe bogate în *Legenda Sancti Gerardi* – care datează din sec. X-XI. Ahtum avea autoritate de la Bizantini: el adusese în teritoriul lui călugări greci și era un adversar al regelui Ștefan I al Ungariei (997-1038), cel care creștinase, în anul 1000, pe Maghiari. Își avea reședința în *Urbs Morissena* – Cenad. Este înfrînt și omorît în 1003 (după alți istorici, 1028). În fond, în „ducatul” lui Ahtum avea loc prima confruntare între biserica orientală de rit grecesc și catolicism.

4. Începînd din această perioadă se poate vorbi despre cucerirea Transilvaniei. Nu fără orgoliu de cuceritori arăta *Hist. Transylv.*, p. 131, că, începînd din sec. XI, că „*les Hongrois (sont) conquérants en Transylvanie et dans la partie est de la Grande Plaine*”. În sec. XII-XIII, statul ungar organizează teritoriile ocupate după modele politic-economic-sociale ale feudalismului Apusului. Peste vechile țări, „cnezate” și voievodate existente, se înființează instituții administrativ-politice aduse de Maghiari din lumea feudală germană și din Apus: *comites* (comiți), *comitate*, districte, și, bineînțeles, *presbiteriate*, *episcopate* catolice. Totuși, numele de *voievod*, recunoscut căpeteniilor transilvane (în primul rînd lui *Gelu*) a fost păstrat și s-a continuat de-a lungul evului mediu pînă în 1541, odată cu crearea Principatului Transilvaniei (de altfel, același titlu îl aveau și *domnii* țărilor românești de peste Carpați – dar aceștia beneficiau și de acela de *Dominus*).

În orice caz, implantarea instituțiilor feudale maghiare se petrece în sec. XII-XIV: de aceea împreună cu alți istorici și lingviști români și maghiari (L. Tamás, printre aceștia) se pot data, începînd din această perioadă, împrumuturile maghiare din limba română. Bineînțeles, ele au putut pătrunde prin regiunile în contact direct cu Ungurii nou-veniți în teritorii: Transilvania, Banatul, Crișana dar și... Moldova de nord. Pătrunderea Ungurilor la est de Carpații răsăriteni, în Moldova, este cauzată – și motivată – de luptele împotriva Tătarilor „Hoardei de Aur” (1344-1346). Aceste expediții s-au efectuat în cooperare cu Românii cnezilor și voievozilor din Maramureș. În noua ordine socială maghiară din Transilvania, în acest mijloc de sec. XIV, se creează diferențe sociale între Românii deveniți *Knezi* (magh. *kenéz*), chiar „voievozi” cu diplome regale care le dădeau drepturi semi-nobiliare de *nobilis voivoda*, *nobilis kenezius* și *communis olachus*, masele de Români (cf. *Hist. Transylv.*, pp. 211-213). Unul dintre cnezi, Dragoș, ocupă „țara Moldovei” ca „cneaz de Maramureș”, trecînd-o sub suzeranitate maghiară (probabil prin 1352-1353) – *terra nostra moldovana*, denumită astfel de regalitatea maghiară –, iar fiul său Sas a continuat să conducă regiunea în aceleași condiții (1354-1358). Fiul lui Sas, Balk (*Balk Moldavus* îl numea Ludovic I al Ungariei) devine și el conducător al „mărcii” maghiare transcarpatice în 1358-1359.

Pînă cînd, asupra lui Balk și înlăturîndu-l pe acesta de la conducerea teritoriului cucerit și stăpînit de Maghiari, se îndreaptă atacul lui Bogdan de Cuhea, voievod de Maramureș, împreună cu oastea sa knezială de maramureșeni. Bogdan de Cuhea, „rebel notoriu” față de regele Ludovic I, persecutat de acesta (condusese o revoltă țărănească împotriva Maghiarilor) intră în Moldova, alungă pe Balk și, în 1359, se eliberează de tutela regală maghiară. Cu acest prilej, unii Maramureșeni dintre cei veniți cu Dragoș în Moldova, se întorc în Maramureș, iar alți Maramureșeni (anti-maghiari) – cei care se revoltaseră, trec în Moldova!. Se întemeiază *Bogdania, id est Moldova* – a doua țară românească autonomă. De bună seamă, Bogdan s-a sprijinit pe Românii maramureșeni sosiți cu Dragoș și rămași în zona ocupată, dar mai ales pe Maramureșenii săi, unindu-i într-o singură formație etnico-politică, *Moldova* (de la el există și prima monedă).

II

5. Aceste circumstanțe istorice din bazinul carpatin dar și dincolo de munți (mai ales în Moldova) explică, într-o bună măsură, dimensiunile și profunzimea a ceea ce putem numi „influența maghiară”. În primul rînd, trebuie subliniat faptul că maghiarismele au putut pătrunde în Transilvania, dar, de acolo, prin deplasările masive de populație, spre Moldova și spre Țara Românească (Ștefan Meteș, 1977, pp. 75-92), ele au

putut trece Munții Carpați, în zone unde nu existau Maghiari. Le transportau înșiși Români!

În general, lingviștii români au distins două tipuri de maghiarisme: 1. cele extinse și cunoscute pe întreg teritoriul moldo-valah și 2. cele limitate la o circulație regională, în Transilvania (și în județele subcarpatice din Moldova și din țara Românească). Alți istorici ai limbii române (Gh. Ivănescu 1980, pp. 482-483) cred a distinge chiar două etape (faze) istorice. S-au făcut și unele „calcul” aritmetice: ar fi 195 de cuvinte de uz comun de origine maghiară, după L. Tamás 1966, dintr-un total de 2800 de cuvinte (și generale, și regionale) adică atâtea câte lexeme cuprinde *Dicționarul* său (Tamás 1966). Calcululele aritmetice nu duc însă la concluzii clare, valabile, iar delimitarea „fazelor” istorice este inoperantă. Interacțiunea româno-maghiară este un fenomen social-cultural multiseclar complex. Cuvintele maghiare din limba română au putut fi vehiculate nu numai de Maghiari. În cursul istoriei, prin treceri masive de populație, și românească, și maghiară, din Transilvania, mai întâi în Moldova (din nord pînă la Milcov!), dar și în Țara Românească, maghiarismele au putut fi aduse și de Sași, și de Ceangăi, și de Secui, care au putut trece întotdeauna, liber, Carpații! Bineînțeles, în același timp, alte cuvinte de origine maghiară, mai apropiate de viața rurală, regională au rămas circumscrise în bazinul transilvănean-bănățean-crișan-maramureșean al Munților Carpați.

III

6. Dar să trecem la analiza generală a lexicului românesc de origine maghiară cunoscut sau utilizat pe întreg teritoriul nord-dunărean. Prima observație pe care trebuie să o facem privește domeniile semantice. Încă dintru început se remarcă termenii administrativi, politici, economici pe care ocupația maghiară și organizarea feudală (occidentalizantă) a teritoriului le-a putut introduce: *aprod, bir, birău, ban* “guvernator”, *botar, meșter, pîrgar, pîrcălab, tist, vamă*. Alături de acestea, unele cuvinte din terminologia proprietății agricole: *dijmă, imaș, iobag, megieș (megiaș), locaș, răzeș, sălaș*, fiecare dintre acești termeni avînd vîrsta (și distribuția teritorială) proprie (valorosul *Etymologisches Wörterbuch* al lui L. Tamás indică, în fiecare caz, *sub voce*, primele atestări: to a t e cuvintele precedente sînt prezente în documentele slavo-românești și românești din sec. XV, pînă prin sec. XVI-XVII. Viața socială (de exemplu, funcțiile și titlurile „nobile”) este reprezentată, în română, de unii termeni de origine maghiară: *nemeș, chinez* (= cneaz), alături de care apar *grof, herțeg, șoltuz* proveniți evident din feudalismul german (germ. *Herzog, Graf, Scholteisz*) precum și mai sus menționatele *pîrgar, meșter* (germ. *Bürger, Meister*). Relațiile economice-comerciale de pe cele două versante ale Carpaților au putut vehicula în română altă serie de termeni: *aldămaș, ban* “monetă”, *cheltui, chezaș, majă* “măsură de greutate”, *marfă (marhă)* “marchandise”, *tar* “măsură de greutate” și “sarcină, povară”, *uric, vamă*. Și acești termeni sînt atestați de L. Tamás, *Etym. Wörterbuch*, unii din sec. XV (documente slavo-române), alții din sec. XVI-XVII (textele românești). Interesantă este și terminologia militară. Se înregistrează în acest domeniu o serie de termeni importanți: *cătană, haiduc* (la origine, “infanterist maghiar”), *pușcă, pușcaș, botnog* “căpitan de oaste”, *husar, viteaz*. Ceea ce trebuie însă remarcat în aceste cazuri este faptul că – afară de *botnog* – acești termeni există și în limbile slave înconjurătoare. Demn de menționat este, în această privință, *viteaz*: termenul (substantiv) pare a fi fost introdus în timpul colaborării voievozilor români din Maramureș cu regele Ungariei în luptele cu Tătarii („Ehrentitel in Annerkennung

Kriegerischer Verdienste von Wojwoden”, L. Tamás 1966, s.v. *viteaz*, p. 860), probabil în timpul dinastiei de Anjou, în sec. XIV-XV (1392, în documente slavo-române; DERS s.v. p. 262: 1400-1507). În texte românești (*Palia de la Orăștie*) apare o singură dată. Cu sensul „vaillant”, „preux”, *viteaz* apare, în schimb, prin sec. XVII, în Țara Românească (Moxa) și în Moldova (și în limbile slave: bg., srb. *vitez*, rus. *vitezŭ*). De asemeni *pușcă* are o istorie complexă, cu o dublă origine, slavă și maghiară. Termenul este atestat (cf. Tamás, s.v. *pușcă*, p. 651) într-un document slavo-român din 1431-1433 (Iancu de Hunedoara-Hunyadi către Vlad Dracul) dar apare în circulație în Muntenia în sec. XVII (Moxa): dicționarele românești dau crezare etimologiei slave (probabil, în Moldova, din polonă sau chiar din rusă). Prezența lui *pușcaș* (atestat în Moldova și în Țara Românească – *pușcar*, în sec. XV, cf. Tamás, *ibid.*) devenit și nume propriu în Transilvania (*Pușcaș*, *Pușcariu*) pledează, pare-se, în favoarea etimologiei maghiare.

Și totuși! Prezența unor termeni maghiari în limbile slave trebuie mai atent analizată. Dacă în cazul *pușcă* (dar nu *pușcaș*) putem lua în seamă posibilitatea unui dublu împrumut, în regiuni diferite (Transilvania și Moldova), în epoci probabil diferențiate, în cazul multor altor cuvinte existența c o n c o m i t e n ță în limbi slave (mai ales bulgara, dar și sîrba) are alte explicații – pe care istoricii limbii române nu le-au scos prea clar în relief. Este, în primul rînd, cazul verbelor în *-ui* (*bănnui*, *bîntui*, *chibzui*, *făgădui*, *îngădui*, *mîntui*, *tăgădui*) și în *-ălui* (de tipul v. rom. *chezășlui*, *felelui*, *gilălui*) despre care se spune că sînt „verbe maghiare împrumutate de slava de sud” (Rosetti 1986, p. 383). S. Pușcariu, *Limba română*, I, 1940, p. 299, le consideră a fi venit „prin mijlocire slavă”, într-o „epocă veche”, pre-maghiară (dată fiind răspîndirea lor generală). Verbele în *-ălui* pot fi și creații analogice românești (*trebălui*, *prețălui*). Slavistul Gh. Mihăilă (*Studia Slavica* a Academiei de Științe Maghiare, XII, 1966, p. 258 urm.) a avut inspirata idee de a reuni elementele slave din română și maghiară sub titlul *slavo-hungarico-romanica*. În schimb, Gh. Ivănescu 1980, p. 434, ia în considerație și posibilitatea unui împrumut direct din maghiară și a integrării în clasa verbelor de origine slavă de tipul *-ui(esc)* (*trebui*, *dibui*), româna procedînd adică precum limbile slave. Și într-un caz, și într-altul, se dovedește vechimea acestor cuvinte în limba română. Asemenea probleme ridică și alți termeni cu o dublă prezență maghiaro-slavă. Este cazul lui *tîlbar*, atestat în documente slavo-române din sec. XV-XVI: E. Petrovici (în revista *Studii și cercetări științifice*, seria III, vol. V, Cluj 1954, p. 451) leagă pe *tîlbar*, atestat în 1482 (Tamás 1966, s.v.) de magh. *tolvaj* (cf. Rosetti 1986, p. 386), ceea ce ar putea însemna că, cel puțin în Ardeal, termenul aparținea aceleiași serii semantice social-juridice. Mai greu de explicat rămîne – în același sector – *pîrîș* (magh. *peres*) „reclamant” – față de *pîră* „denunț”, care este de origine slavă. Și *tîlbar*, și *pîrîș* apar în texte slavo-române din Țara Românească, în sec. XVI (DERS s.v. *tîlbar*, p. 236; s.v. *pîrîș*, p. 182). Cînd au putut intra *tîlbar*, *pîrîș* în limba română, dacă în sec. XV-XVI apăreau în Moldova și în Muntenia? Etimologia maghiară poate fi pusă sub semnul îndoielii sau dublată de alta, slavă (pe care N. Drăganu o întrevedea, în *Dacoromania*, II, p. 760 – dificultatea principală provine din prezența lui *-b-*).

Mai complicat este cazul lui *ham* (magh. *hám*) – care este atestat în sec. XV, în documente slavo-române din Țara Românească. Dicționarul lui Tiktin îi atribuie și o origine slavă, iar dicționarul lui Scriban menționează un îndepărtat cuvînt germanic originar). Poate, și în acest caz, o dublă origine?

7. Pe lîngă acești termeni, cu suport semantic bine precizat, trebuie să ne oprim la alții, care pun probleme etimologice de același fel, oscilînd între maghiară și limbi slave. Este cazul lui *chip* (magh. *kép*, dial. *kip*; v.sl. *kipŭ*), atestat în textele slavo-române în sec.

XV-XVI, cu aceleași sensuri (dar și cu sensul “fel, manieră, fr. *façon*”). Acestea sunt, de altfel, și primele sensuri din maghiară (Tamás 1966, *s.v.*). Cuvântul românesc *chip* apare în sintagme precum *chip cioplit* “statuie, idol”, *chipul maicii Domnului* și a intrat în domeniul religios ortodox, prin (probabil) traduceri. În Cazania II a lui Coresi (1581) este foarte frecvent (conform *Indicelui paralel* al Floricăi Dimitrescu 1973). Formațiile lexicale *închipui*, adv. *chipurile* par a fi ulterioare și culte.

Ce este maghiară, ce este slav (sau românesc) în evoluția acestui termen? În română există – așa cum am văzut – și sensul “fr. maniere, façon” – pe care Tamás 1966 *s.v.* îl glosează prin germ. “Auf dieser Art”. De aceea, se recurge, în maghiară, la construcțiile *ekképp*, *akepp*, din care s-a putut izola elementul *-képp* “fel”, devenit, ulterior, lexem autonom (cf. cazul *-féle*). Dar cine a întreprins această „Ablösung”, izolare lexicală? *Dicționarul Academiei s.v. chip* menționează o posibilă „pătrundere” din maghiară în sîrbă, cu sensuri (poate și cu utilizări sintactice) analogice (Berneker, *Slavisches Wörterbuch* I, p. 504, citat DA).

Cum Sîrbii sînt ortodocși ca și Români, nu ar fi exclusă o intrare progresivă a cuvîntului din maghiară în sîrbă și, ulterior, în română (prin Banat, sudul Transilvaniei, odată cu pătrunderea organizării vieții bisericești, la Români, cu construcția de mănăstiri din sec. XIV-XV). De altfel, răspîndirea cuvîntului, sensurile și derivațiile lexicale par a dovedi vechimea cuvîntului în limba română.

Termenul *chin* (magh. *kin*, dar și sîrb *kinj*) are o traiectorie similară. Frecvent utilizat în textele românești din sec. XVI (Florica Dimitrescu 1973, p. 138: 93 de atestări în *Palia* de la Orăștie), el nu apare în textele slavo-române. Ca și *chin*, verbul derivat, *a chinui*, a intrat repede în limbajul religios al bisericii ortodoxe (*chinurile lui Isus Cristos; oamenii chinuiri pe Domnul* etc.) – dar, trebuie menționată și aici o filieră sîrbă (*kinj*), după *Dicționarul Academiei*.

Putem afirma, fără riscul de a greși, că – prin intermediul maghiarei, dar și prin traduceri textelor sacre din nordul Transilvaniei – au pătruns în lexicul religios românesc cuvinte precum *chin*, *chinui (a)*, *chip*, dar și *giulgiu*, *sicriu*.

Rămîn în discuție două cuvinte și mai controversabile: *gînd* (magh. *gond*) și *dîmb* (magh. *domb*). Primul este atestat în sec. XVI (*Codicele Voronețean, Evangheliarul* slavo-român al lui Coresi, cf. *Indicele paralel...* Florica Dimitrescu 1973, p. 159), dar a devenit mai frecvent abia în sec. XVII (cf. *Dicționarul Academiei, s.v.*) cu sensul “cuget, minte”, dar și “grijă, îngrijorare, bănuială, intenție” – adică s-a dezvoltat semantic în limba română (în maghiară, *gond* “Sorge, Kummer, Sorgfalt” este atestat în sec. XV). După Sextil Pușcariu (*Limba română* I 1940, p. 299), transferarea *gond* → *gînd* (-o- → -î-) ar presupune o “mijlocire” slavă (“durch slaw. Vermittlung”), iar Alexandru Rosetti crede a o identifica în limba bulgară (cit. Tamás 1966, *s.v.*). Ceea ce se poate remarca, în acest caz, este absența (sau rarissima atestare) a cuvîntului în aria Transilvaniei – dar, în schimb, prezența lui în texte din Țara Românească și din Moldova – mai ales în cele literare (de exemplu în *Biblia* de la București, din 1688). Repartiția teritorială poate ridica unele probleme cu privire la originea cuvîntului. *Gînd* – presupune Pușcariu – ar fi trecut de la Unguri la Slavii din nordul Dunării, într-o epocă străveche, și, după ce a fost adaptat fonetic, a fost preluat de Români (cf. magh. *bolond* → *bolînd*), precum au fost elementele slave.

În ceea ce privește *dîmb*, evoluția fonetică este similară: termenul a fost atestat, la început, mai ales în Transilvania și Maramureș. În Țara Românească DERS îl atestă în sec. XVI (p. 69).

8. Aceste considerații ne obligă a distinge în interiorul elementelor maghiare o anume ordonare în timp. Cuvintele care au atestări slavo-maghiare au toate șansele de a aparține unui strat primordial de maghiarisme care a pătruns în limba română prin filieră slavă sau care (cum este cazul *pușcă*) a fost rezultatul unui dublu împrumut, în regiuni și în epoci diferite. Nu dispunem încă de o analiză diacronică a împrumuturilor maghiare. Trebuie însă atrasă atenția cercetărilor detaliate ulterioare – românești sau maghiare – că problema fundamentală a multor maghiarisme (cuvinte de cultură, sociale, chiar juridice) este aceea de a discerne între ceea ce este maghiar și ceea ce este slav (sau slavon). Întrepătrunderile, suprapunerile, sursele slave de nord, limbile slave de sud – cu care maghiara a avut contact (o dată cu limba română sau prin limba română) constituie un punct central în examinarea influenței maghiare în zonele carpatice.

9. Probleme deosebite – istorice – pune termenul *oraș*. În română, magh. *város* a pătruns fie sub forma *oraș*, *uraș*, probabil de timpuriu, prin sec. XIII, fie ca *varos* “germ. *Vorstadt*, fr. *faubourg*” (între cele două intrări în limba română există diferențe de epocă și de regiune). Al. Rosetti 1982, p. 23, este cel care a clarificat condițiile adaptării acestui maghiarism: termenul, glosat ca “așezare urbană de origine maghiară, în Moldova, în sec. XIII-XIV”, a putut pătrunde, în evul mediu, în aglomerații socio-culturale multi-etnice (maghiară-germană-românească), în Moldova, în care aveau loc operații comerciale, financiare sau militare sau care, temporar, se găseau sub administrația maghiară. Să nu uităm că, în sec. XIV-XV, în Moldova de centru predomina – ca pretutindeni în zona subcarpatică munteană sau în Transilvania – așezarea urbană românească denumită *tîrg* “încrucșare de drumuri comerciale unde se cumpăra și se vindea marfă”, germ. *Markt*, fr. *foire*, *market* (Tîrgu Neamț, Tîrgu Mureș, Tîrgu Jiu etc.). În nordul Moldovei, Baia, Suceava, Siret (chiar în comune rămase rurale) se desfășura o viață urbană incipientă, precum aceea de pe celălalt versant al Carpaților (Al. Rosetti 1982, *loc.cit.*) că Baia a fost un „oraș” întemeiat înainte de 1241, de către mineri germani sosiți din Ungaria). În 1435, un document slavo-român menționează *orașul* Vaslui, dar *tîrgul* Bîrladului și *cetatea* Chilia (Rosetti, *op.cit.*, p. 22). Tot astfel trebuie să fi pătruns noul termen-concept în Țara Românească – chiar dacă documentele nu-l atestă – foarte frecvent și folosit în limba obișnuită – decît în sec. XVI: în 1521, în scrisoarea lui Neacșu, și, conform datelor din *Indicele lexical paralel* al Floricăi Dimitrescu 1973, p. 199, în textele lui Coresi (30 de atestări în *Tetraevanghel*, 10, în *Cazania* II) și în *Palia* de la Orăștie (50!). Și în acest caz, comunitățile germanofone din zona Carpaților meridionali (ca și cele din nordul Moldovei) au avut un rol intermediar însemnat. Să mai adăugăm, aici, pe Ungurii și Sașii husiți care au găsit refugiu, în Moldova, în sec. XV, și care s-au stabilit în *Bacău*, *Trotuș*, *Huși* (Tîrgu Neamț și *Sascul* amintesc, chiar prin denumirea lor, de prezența Sașilor) (C.C. Giurescu 1967, p. 51). Legătura lor cu populația românească a putut vehicula elementele limbii maghiare din Transilvania dincolo de Munții Carpați: maghiarismele s-au instalat, astfel, în alte părți ale teritoriului dacoromân.

10. Să ne oprim asupra altor cuvinte românești de origine maghiară, căroră le descoperim mai greu motivarea și încadrarea într-un cîmp semantic. Cel dintîi este *neam* (magh. *ném*) termen de rudenie (și “de sînge”) important în organizația tribală și feudală a Maghiarilor. Magh. *ném* este legat de magh. *némes* “nobil” (cf. rom. *boier de neam* / *de viță*

veche). Termenul este strict maghiar și foarte vechi în atestările sale românești (Psaltirea Scheiană, *Palia* de la Orăștie, foarte rar, în texte Coresi – cf. Florica Dimitrescu 1973, p. 190) – ceea ce ar putea fi un indiciu al originii nord-transilvănene, de unde, prin comunitățile românești și traduceri, să fi trecut în Moldova; ulterior, în sec. XVII, s-a putut extinde -- în așa fel încât să fie adoptat și în alte regiuni transcarpatice (în sec. XVII apare în *Biblia* de la București). Dar, dacă, în Transilvania plurietică, *neam* putea avea o justificare, termenul *neamul românesc* este o sintagmă românească generală (am scris despre *neam*, în *Individualitatea limbii române...*, IV, p. 264 urm.). Sensurile românești nu-s diferite de cele din maghiară (“rudenie, apartenență la o specie, popor sau rasă”), dar s-ar părea că Românii au dezvoltat și sensul “comunitate etnică” (deci nu “sîngele” ci “obștea conviețuitoare”). Sau “națiunea”!).

Alături de acest sens, *neam*, în Muntenia, apar alte contexte semantice: negația emfatică *neam!* “nicidecum, deloc”. A. Graur îl considera urmaș al negației maghiare *ném* “nu” („Grai și Suflet” VI, p. 335) – dar răspîndirea teritorială a expresiei (în Muntenia, Oltenia) nu îngăduie a-i atribui originea imediat maghiară. Tamás 1966, *s.v.*, p. 564 îl consideră, cu mai multă dreptate, o derivație semantică românească (cf. *neam de ban în pungă; neam-de-neam* “deloc”) a termenului *neam* “rudenie”.

Demn de menționat – și de explicat – este și *viclean* (magh. *hitlen, hütlen* “necredincios”, “perfid”). Cuvîntul avea, la început, sensul legat de viața feudală (“infidel față de suzeran”) (sec. XV, în documente slavo-române, în Țara Românească), dar a intrat și în limbajul religios: *hitlean* se referă pînă și la “diavol”, luînd chiar acest sens (*Drakul hitleanul*, sec. XVI, Tamás 1966, *s.v.*, p. 849). Prin sec. XVII-XVIII se creează forma hipercorectă *viclean* – iar prezența cuvîntului este abundentă în textele românești din sec. XVI (curios: lipsește din *Palia* de la Orăștie!) (Florica Dimitrescu 1973, p. 241).

Alți termeni maghiari au semnificații mai direct legate de viața reală sub dominația maghiară. Este cazul lui *eleșteu*. Termenul (magh. *balastó*) este legat de relațiile regelui Ungariei cu Banatul: exploatarea de către monarh a iazurilor piscicole bănățene (din Celei); Tamás 1966, *s.v.*, p. 423. Din Banat, utilizarea termenului s-a putut extinde la Țara Românească, unde este atestat în sec. XV-XVI (*hălăștaie* 1500), și ulterior (sec. XVII) în Moldova.

Alături de acestea rămîn însă mai multe cuvinte care ridică anumite probleme: *bîlci* este unul dintre acestea (magh. *bulcsu*), la origine un tîrg format în jurul unei biserici (un fel de germ. *Markt*), la fel *mertic* (magh. *mérték*) “fr. ration, portion” (în limbajul morilor și al morarilor, o măsură a uiumului datorat morarului) – deși termenul ar putea fi provenit și din limbi slave, cf. srb. *mertik* (vd. *supra*). Ca și *pușcă* și *ham*, *mertic* poate avea o dublă etimologie, slavo-maghiară.

Greu de explicat este și substantivul *gazdă*. Etimologia maghiară (*gázda*, germ. “*Hausherr, Hauswirt*”) este concurată de existența aceluiași termen în limbile slave (sîrbă, polonă, cehă, ruteană). Această situație ar dovedi o multiplă pătrundere – slavo-maghiară – a cuvîntului – care este uzual în relațiile social-economice, atît în Transilvania, cît și în Moldova. (Atestare în Țara Românească în sec. XV-XVI, DERS, p. 89).

11. Tot dificil este cazul cuvîntului *meru*, pe care dicționarele românești îl „apropie” de magh. *merö* “tare, rigid, imobil” dar și “curat” (Tamás 1966, *s.v.*: “germ. *starr, steif, stier, unbeweglich, Hauter, rein*”). Cuvîntul este atestat o singură dată în *Palia* de la Orăștie, dar, începînd din sec. XVII-XVIII, și este bine reprezentat (în Transilvania și în Moldova). A. Rosetti 1986, p. 385, îl omite; în Florica Dimitrescu 1978, p. 100, este menționat. Este adevărat că magh. *merö* prezintă diferențe de sens față de rom. *meru*. În

construcțiile românești *meru* apare cu sensul “continuu” (*pod meru* (Transilvania), *păduri meru*, sec. XVIII). Îl întâlnim și în poezia populară, mai ales în Banat – dar și, mai târziu, la Alecsandri și la Sadoveanu – cu sensuri derivate (“încet-încet” dar și “rotund” etc.), dezvoltând chiar diminutive (*meruș, meruș* “încetinel”).

Cît este de „maghiar” – afară de apropierea etimologică oarecum incertă – rom. *meru*? Cuvîntul pare mai frecvent utilizat în Banat, dar apare și în Maramureș, și în Moldova (începînd din sec. XVII). *Dicționarul român-german* al lui Tiktin îi atribuie o origine necunoscută, iar cel al lui August Scriban atrage atenția asupra prezenței cuvîntului în sîrbă.

Folosirea adverbială temporală de tipul *au mers meru, plouă meru* este, evident, o operație sintactică.

12. Cel mai greu de explicat cuvînt este însă *fel* (magh. *-féle*) pe care Tamás *s.v.* p. 324-325 îl consideră printre „cele mai adînc înrădăcinate” maghiarisme din română. În maghiară, *-féle* este un fel de sufix cu sensul “specie, varietate, gen”, precum sufixul germ. *-lei* (cf. *alterlei* “de tot felul, amestecat”), în expresii precum magh. *mindenféle* “de tot felul”. Ceea ce ar putea corespunde, în română, compunerilor *astfel, altfel* care au fost, la origine, construcții culte echivalente cu *așa*, cuvînt moștenit din latină și, pînă astăzi, familiar și popular. *Dicționarul Academiei Române* (DA) *s.v.* specifică – nu fără surpriza noastră – că „formațiunea aceasta foarte des întrebuintată azi, apare, în literatură, numai în sec. al XIX-lea” (și lipsește din poezia populară). Am putea adăuga, urmărind citatele din DA, că o găsim mai întîi la scriitori de la jumătatea secolului al XIX-lea (Alexandrescu, Negruzzi, Alecsandri, Bălcescu), mai ales, în Moldova.

Trecerea de la un element conjunct din maghiară la regimul de cuvînt autonom semantic rămîne și mai greu de explicat. *Dicționarul Academiei s.v. cit.* consideră că *fel* a fost „izolat” din expresii, în traducerea din maghiară în română: *multe feluri* – magh. *sokféle, tot felul, toate felurile* – magh. *mindenféle, atîtea feluri de* – magh. *annyiféle* etc. – avînd fiecare dintre acestea sensul “variat”, fr. “*de tout genre*” – ceea ce ar fi dus la creația românească substantivală *fel* “varietate”. Și, de aici, la formarea altor expresii românești (*fel de fel, un fel de, ce fel de*, poate chiar *astfel*) – și la evoluția semantică pe care o cunoaștem, în limba română. Rezultă cu destulă claritate că cei care au izolat, prin analogii succesive, elementul *-féle* și l-au substantivizat au cunoscut bine limba maghiară, poate erau chiar bilingvi. Dar cuvîntul a pătruns și în limbile slave (sîrbă, slovenă, chiar în ruteană, în nord). Unde și cînd s-a petrecut substantivizarea elementului *-féle*? *Fel* și-a extins, în română, domeniul semantic (DA, *s.v. fel*), devenind sinonim cu *neam, chip* (cf. în *fel* și *chip*), *poftă* (*a face felul* “a ucide”) etc.

Dar cum au fost create *astfel, altfel* în limba cultă românească, în regiuni – și de scriitori – care nu par a fi cunoscut maghiara – rămîne încă o problemă nerezolvată.

13. Ajungem în sfîrșit la aspectele morfologice ale influenței limbii maghiare. O serie de sufixe își datoresc prezența în română unor corespondențe maghiare. Este cazul sufixului românesc *-ău* (magh. *-ó*) care apare în toponime (*Zalău, Gilău, Jibou*) în Transilvania, *Bacău*, în Moldova etc. – dar și în cuvinte comune, de alte origini, cu sens augmentativ-peiorativ (*nătărău, mîncău*). Alături de *-ău* apar *-(i)șag, -(ă)șug*, sufixe substantivizante (*furtișag, vîlmășag*), *-șug* (*mește(r)șug, beteșug*), utilizate pe întreg teritoriul nord-dunărean românesc. Sufixele *-uș* (*cărăuș*) și *-eș* (*chipeș, trupeș*) sînt de asemenea de origine maghiară. În schimb, sufixul *-aș* (*ceteraș*) trebuie disociat de sufixul *-aș* de origine slavă, care există și în aromână. În domeniul verbal, sufixele *-ui* și *-ălui* (*mîntui, trebălui*) au

fost prezentate mai înainte (sub. nr. 6). Influențe slavo-maghiare s-au exercitat în structurile formării cuvintelor destul de sporadic.

14. Nu ne putem propune, aici, decât a enunța problemele pe care le implică examinarea elementelor maghiare din română. Din cele de mai sus trebuie să înțelegem că raporturile lingvistice trilaterale slavo-maghiaro-române rămân cele mai importante în discuția de față. Cuvintele maghiare trecute prin limbile slave și existente în română pot fi, cronologic, repartizate în mai multe categorii. Unele sînt foarte vechi (verbele în *-ui*, termeni precum *gînd*), altele sînt trecute prin filieră culturală slavă și îndreptate spre domeniul religios (*chip*, *chin* etc.), în timp ce altele par a acuza o dublă (uneori, chiar multiplă) pătrundere (*pușcă*, *ham*, *mertic* etc.) – din maghiară, din limbi slave (în sud, sîrba și bulgara, în nord, polona și ucraineana – cu care româna a avut de asemenea contacte lingvistice și culturale importante). Să adăugăm aici bilingvismul maghiar-român, precum și faptul că maghiarismele puteau trece în țările românești și prin vorbitori aparținînd altor comunități etno-lingvistice (Sași, Secui, Slavi) sau religioase (husiții). Bineînțeles, și prin vorbitori români!

15. Aceste constatări obligă pe cei care cercetează raporturile lingvistice româno-maghiare să confere influenței maghiare importanța pe care o merită. Ea a acționat de bună seamă asupra lexicului (și a structurilor lexicale) – dezvoltîndu-l cantitativ – dar conceptele pe care le-a introdus au o valoare deosebită. Maghiarii au contribuit – direct sau indirect – la orientarea către Europa evului mediu feudal, catolic, latino-italo-germanic. Ei au adus – obligatoriu sau nu – catolicismul, administrația europeană și Reforma calvină – vehiculînd termeni latini, italieni sau germani. Sau, privit altfel, ei s-au opus, în numele Romei, culturii și civilizației orientale a Bisericii bizantino-slave, în centrul Europei.

Oricît ar părea de paradoxal, primul contact românesc cu cultura latină (occidentală) s-a efectuat prin intermediu maghiar. În același timp, pe teritoriul nostru transilvan-carpatin au avut loc și primele confruntări severe, în lupte de dominație, dintre creștinismul catolic al Romei și creștinismul bizantino-slav (ceea ce ar putea fi asemuit cu modernul „choc des civilisations”). Trebuie să avem însă în vedere că, în zonele ocupate de Maghiari și supuse catolicizării, comunitățile românești (și cele slave) autohtone, majoritare, erau din ce în ce mai oprimate: rezistența lor contra opresiunii cuceritorilor se manifesta în primul rînd prin conservarea identității etnice și confesionale străvechi românești. Cu greu se pot descoperi cazuri de amalgamare și interferență între Maghiari și Români. Sub aspect social, cultural, religios – și, mai ales, economic – comunitățile majoritare și minoritare trăiau vieți total separate. *Apartheid*-ul, discriminarea în care se găseau Români au fost remarcate nu o dată și de călători străini traversînd Transilvania, după ce se opriseră la curtea autorităților regale sau religioase din Ungaria. Ei erau de obicei ecleziastici italieni precum sicilianul Pietro Ransano (1428-1492), „sacerdote” dominican, *legatus* papal pe lângă regele Mathias-Matei Corvin între 1488-1490: v. Petru Iroaie, în „*Il Veltrò*”, XIII (1969), 1-2, p. 165 urm., precum și mantovanul Antonio Possevino (1533-1611), teolog superior cunoscut, cu misiuni în Ungaria, Polonia și Rusia (în opera sa manuscrisă *Transilvania*, elaborată în 1580-82, cf. Cesare Alzati, *Terra romana tra Oriente e Occidente...*, Milano 1981, p. 18). Tot astfel, „testimoniava” (= mărturisea cele ce văzuse) un militar, Giovanandrea Gromo, în anii 1565-1570, care servise în armata lui Ioan-Sigismund (Iános Zsigmond Szapolyai) I (1556-1571): o „popolazione valacca” ce se găsea într-o definitivă despărțire” (it. *distacco*) de feudalii nobili, maghiari sau maghiarizați – și trăia „*nel vitto, nel vestir' e nell'habitazioni... abietta*” (Cesare Alzati, *id.*, p. 22). Și alți călători

străini deplîngeau starea în care se găseau țărani „valahi”, considerînd-o „în afara civilizației” (cf. seria de volume *Călători străini despre Țările Române*, ed. Maria Holban, în anii 1970-1985).

Bineînțeles, această situație se datora pe de o parte „înnobilării” unor cnezi români care erau asimilați de nobilimea maghiară și se maghiarizau, pe de altă parte rezistenței înverșunate a „Valahilor” la asimilare, prin catolicizare. Să nu uităm că, în Transilvania, *a se catolnici* înseamnă “a trăda, a deveni un om rău”! În același mod, maghiarofonii care treceau Carpații, în Moldova (Ceangăii, dar și Sașii), chiar dacă rămîneau catolici, se românizau. O „simbioză” româno-maghiară, precum a fost cea româno-slavă, nu s-a putut realiza decît cu greu și sporadic (probabil). Distanțele mentale, sociale, culturale, civilizatorii erau greu de trecut...

16. Și totuși, conviețuire – fie și paralelă – precum și consecințe culturale a existat! Influența maghiară (germanico-maghiară, slavo-maghiară) a avut și rezultate benefice pentru Români – oricît de mult se găseau aceștia sub pecetea orientală a slavo-bizantinismului. Dacă Transilvania a avut un rol de frunte în dezvoltarea culturală a poporului român – primele traduceri de texte scrise datorate Reformei (Coresi), scrierea cu caractere latine introdusă de calviniști și dezvoltată de Școala Ardeleană. Renașterea latinității românești – legăturile cu Buda și cu Viena (Beci) – orientarea culturală către Apus a unei părți semnificative din românitatea nord-dunăreană – toate acestea se datoresc și legăturilor de vase comunicante cu Ungaria și cu Maghiarii, în cadrul imperiului catolic al Vienei. Pînă și Biserica ortodoxă din Transilvania – am arătat în *Individualitatea limbii române...* IV, p. 227 – a fost mai puțin dogmatică, mai deschisă și mai receptivă decît cea din Țara Românească sau, mai ales, cea din Moldova: ecourile religioase ale Occidentului (catolicism, Reformă) se făceau simțite în ciuda rezistenței puternice, în ortodoxia din teritoriul românesc controlat – și stăpînit – de Imperiul austriac (austro-ungar) prin Maghiari. Bineînțeles, cultura Transilvănenilor a fost opera lor directă, făurită de Românii care formau întotdeauna majoritatea covârșitoare a populației, cei care, la început, au opus rezistență armatelor regilor maghiari, cei care au izbutit să fie recunoscuți ca „voievozi” și „knezi” în condițiile capitulării, dar și aceia care au trăit secole de-a rîndul într-o organizație administrativă, politică – și culturală – dirijată de la Buda și de la Viena. Ungaria și Austria (mai tîrziu, Austro-Ungaria) au furnizat Românilor modele culturale (și chiar posibilități de instrucție culturală). Fără aceste – să le spunem – „puteri politice dominante”, în Transilvania nu ar fi existat nici *Cartea de cîntece* (Psalmii) din 1570-1573, nici *Palia* de la Orăștie (1582), nici Reforma, nici Simion Ștefan și al său *Nou Testament* (1648; mai ales „precuvîntarea”), nici „Uniația”. În ceea ce privește Școala latinistă „ardeleană”, să nu uităm că ea urma unui curent analog de emancipare maghiarizantă de sub tutela limbii germane a culturii Austriei: la tendințele național(ist)e maghiare corespundeau tendințele similare ale „neamului” Românilor majoritari! Dar – să ținem seama de asemenea – ea s-a manifestat pe un teren cultural propice, pregătit de calviniști și de „școlile” lor. Oricît au fost de segregati religios, social și politic – bineînțeles și cultural – Românii au reușit, prin reprezentanți de frunte, să treacă barierele ce li se impuneau, să fie prezenți acolo unde li se interzicea accesul („*natio tollerata*”!) și, luînd exemplul celor care îi înlăturau de la luminile culturii, să se afirme, să intre în rangurile „tolerate” și să elaboreze scrieri religioase, istorice și filologice – în folosul propriului lor popor. Aceasta a fost misiunea – pentru că acesta este termenul corect! – „*Olabilor*” transilvăni, începînd cu Ioan Corvin de Hunyadi, cu Nicolaus Olahus, cu prelați precum Simion Ștefan, care a „acceptat” calvinismul și a știut să-l „utilizeze” (*Noul*

Testament 1648!) și continuând cu Inocenție Klein și cu intelectualii-preoți „uniți cu Roma” ai Școlii Ardelene precum și, după aceea, cu Gh. Lazăr, Simion Bărnuțiu, Al. Papiu-Ilarian (G. Călinescu: „trec Ardelenii munții”!) care au creat în Principate ideea *Daciei* latine.

Dar, fie menționat: în climatul cultural dominat de Maghiari al Transilvaniei și – de ce să nu fim drepți? – cu „acceptul” lor liber sau forțat la împrejurări.

C.C. Giurescu 1967 – în plină fervoare național-comunistă – vorbește – cu dreptate – despre „rolul cultural al Transilvaniei” (înainte și după Unirea din 1918) (pp. 102-126), despre „Transilvania, pământ românesc”, despre faptul că, în condiții pluri-etnice, „trăiesc” laolaltă Unguri, Secui, Sași, Șvabi (în Banat) – dar uită să menționeze impulsurile culturale modelatoare (și chiar permisiunea, dacă nu ajutorul) ale puterii politice maghiare-austriece dominante și ale religiilor „receptae”.

Tot astfel, istoricul Ioan-Aurel Pop 1996, p. 199, afirmă că Transilvania este o regiune „a interferențelor, influențelor, contactelor sau conflictelor etnice” – dar refuză termenul *mozaic etnic* (p. 200). Majoritatea românească a fost – cum spune autorul – „subordonată cuceritorilor și noilor veniți” dar a reușit, în statul medieval al Maghiarilor, să ridice, în Transilvania, și numai în Transilvania – biserici ortodoxe construite din piatră (precum cele catolice) la Densuș, Streiu, Strei-Sîngeorgiu și Gura Sadu (despre care a scris V. Vătășanu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I 1959, pp. 74 urm.). Aceste biserici ortodoxe au fost construite de „knezi regali” (confirmați de regele Ungariei, Ludovic I) cu avere, pe domenii locuite de Români (*communis Olachus*) dar drept-credincioși ai religiei ortodoxe grecești (*Hyst. Transylv.*, pp. 214-215) – pentru Românii ortodocși din feudele lor. Și în acest caz – este vorba de familii românești „kneziale”, cu ascensiune socială rapidă (în urma maghiarizării) – arhitectura religioasă catolică maghiară (există un anumit stil transilvănean) a servit ca model al acestor lăcașuri de cult oriental.

Este însă tot atât de adevărat că o mare parte dintre acești *communis Olachus* erau obligați a rămâne în afara culturii și a civilizației, în întunericul opresiunii religioase și sociale (persecuțiile catolice asupra „schismaticilor” despre care relatează C.C. Giurescu 1967, pp. 51-52). Puterea catolică feudală maghiară opera cu două măsuri, în funcție de conversiunea Românilor la catolicism și de maghiarizarea lor. Se crea – printre Românii și Slavii „subordonați” – clivajul social „nobil” / „comun”; un istoric maghiar (atașat ideilor naționaliste ale patriei sale), Béla Borsi-Kálman 1999, p. 201, consideră că acest tip „nobilitar” al societății maghiare, tendința de a „înnobila” pe Românii din Transilvania (și avantajele care decurgeau din titluri) era determinată de o politică de asimilare a grupurilor eterogene, sociologic și etnic, în nobilimea maghiară: „elles avaient perdu leur nationalité d'origine en s'assimilant à elle” (= noblesse hongroise). Chiar dacă această politică – *DIVIDE ET IMPERA!* – nu a atras decât unele familii „kneziale” sau descendente din voievozi locali, ea a avut un țel (secret) bine determinat: a separa pe Românii „communis”, pe țărani „valahi” care opuneau o rezistență în numele identității etnice și confesionale („schismatici”!) de Românii atrași de privilegiile economice și sociale ale „înnobilării”. Au avut acces în „nobilimea” maghiară Hunyádi, Drágfy, Bánfi, Kende, Máilath, Läckfy (= Lațcu), Pálffy, Bárcsái și câțiva alții – dar... pentru nu multă vreme. Amalgamarea cu nobilii maghiari nu reușea a se face distinctă o nobilime „valahă”! „Înnobilății” se îndepărtau de propria lor comunitate străveche (v. mai sus, *a se catolnici*, cuvânt peiorativ printre Românii transilvăneni), iar „Valahii” care nu aderau la catolicizare – deci nu intrau printre „nobili” și nu acceptau maghiarizarea – erau deposedați de bunuri

și de pământurile străbune și, pauperizați, luau calea pribegiei peste Carpați (mai ales în Moldova).

În asemenea condiții, contactul cultural-lingvistic dintre Maghiari și Români, în Transilvania, are aspecte particulare deosebite. Pe de o parte, o minoritate „valahă” se maghiarizează, atrasă de avantaje materiale, pe de altă parte, marea majoritate de *valachi communis* rezistă, apărându-și identitatea chiar dacă „coabitau” pe aceleași teritorii, dar la nivel social-cultural, mult deosebit, cu Maghiarii (dar și cu Sașii și cu Slavii de nord). (Să adăugăm, aici, pe cei care plecau, masiv, din Transilvania spre Moldova și Țara Românească.)

Apare, în ținuturile transilvănene, un fel de coexistență complementară, chiar paralelă, din care nu lipseau conflictele profunde, a două tipuri de civilizație. Una, rurală, străveche, pre-maghiară a „Valahilor” (Ștefan Pascu 1972, p. 231 evalua, pentru anul 1400, circa 3436 „așezări” românești, cu 900-950.000 de locuitori, care se conduceau după *jus Valachicum* și *ritus Valachiae antiqua*), și cealaltă, promovată de Maghiari, o civilizație orientată spre Occidentul feudalismului german-latin. Exagerând – dar nu prea mult –, în Transilvania a avut loc ceea ce astăzi se obișnuiește a se numi – așa cum am afirmat mai înainte – „un șoc” de civilizații, o confruntare între cultura arhaică, tradițională, conservatoare, a Orientului cu cea „modernă”, inovatoare, a Occidentului romano-catolic. Carpații au devenit, astfel, un hotar... Dar Transilvania mai trăise odată – în sec. II-IV, un asemenea „șoc”: cucerirea *Daciei Romane* de către armatele imperiale romane a produs aceleași perturbări.

Spre deosebire de Români, Maghiarii – și alături de ei – etnicii germanici și, în fond, Austria (imperială, și ea!) au instaurat nu numai organizări administrativ-politice-confesionale diferite de cele autohtone, ci și modele de cultură și de civilizație germano-latine occidentale.

Iată câteva exemple.

Am vorbit mai înainte de bisericile ortodoxe de piatră. Că se numeau cu nume maghiarizate (tip Drágfy, Kende etc.) sau că-și păstrau, îndârjiți, „românitatea” (inclusiv confesiunea ortodoxă) acești Români se îngrijeau de construirea unor biserici ortodoxe, își păstrau drepturi de ctitori-patroni (precum familia Drágfy, a fiului lui Dragoș, care ocrotea biserica Sf. Mihail din Peri) obținând chiar dreptul ca, acolo, să se hirotonisească preoți ortodocși români). Mănăstirea din Prislop a fost, bunăoară, închinată episcopului Țării Românești. Se susținea, astfel, direct sau indirect, prin biserici (de ex., în Hațeg, în Hunedoara, în Maramureș) fervoarea credinței strămoșești a Românilor. *Hist. Transylv.* p. 214 menționează chiar cazul unui episcop catolic de Oradea, care a autorizat pe un voievod român (*Petre*) de a întreține, pe domeniul său, *presbyterium Olachalem* (preot al Valahilor, *id est* ortodox), probabil pentru țărani români pe care-i administra (se pare că și alți nobili feudali maghiari au acceptat să se construiască pe teritoriile proprii din centrul Transilvaniei, biserici de lemn).

17. În cultura religioasă, scrisă, Maghiarii au avut de asemenea un rol demn de menționat. În Transilvania și în Banat, ei au promovat calvinismul (sec. XVI), destinat a fi o confesiune a etniei maghiare – dar care încerca să atragă și pe Români. Rezultatele au fost dezamăgitoare: chiar dacă primul text cu litere latine (și ortografie maghiară) este o „carte de cîntece” calvină (1570-1573) și chiar dacă s-a ajuns la traducerea *Paliei* de la Orăștie (1582), scrise cu caractere cirilice (oricît de ascunse erau originile calvine) Românii ortodocși nu acceptau religia „primitivă” (*recepta*) de teama maghiarizării (v. Ioan Aurel Pop, *Ethnie et confession* 1996, pp. 42-46; Niculescu 2003, pp. 221-223). Dar au

acceptat eliminarea limbii slavone din biserică! Preoții ortodocși români, după experiența protestantă luterană și dispunând de cărți sacre traduse în română (Coresi) nu s-au împotrivit acestei inovații procedurale reformate (chiar dacă ierarhia superioară din Țara Românească, de care depindeau, se opunea!). În orice caz, faptul că, în Transilvania, s-au tradus în limba română primele texte sacre – manuscrise și, ulterior, tipărituri – îl datorăm deschiderii către Occident a culturii religioase transilvane. Românii au știut să profite de perspectivele culturale (religioase) ale Reformei. De altfel, în Transilvania și în Banat – la Cluj, Oradea, Arad, Bălgrad (Alba Iulia) și Caransebeș – s-au dezvoltat valoroase centre de cultură românească (la Caransebeș a apărut în jurul anului 1700 cel dintâi dicționar latin-român (*Anonymus Caransebensis*) scris, bineînțeles, cu litere latine. Tot în Banat a apărut (1687-1700) *Lexicon Marsilianum*, primul dicționar latin-român-maghiar (studiat de Carlo Tagliavini).

18. În Transilvania, dar sub influența directă a Austriei catolice, a luat naștere mișcarea noastră de renaștere națională: Școala Ardeleană. Ea este consecința directă a unirii unei părți a clerului ortodox român (cu credincioșii, laolaltă) cu biserica Romei catolice: *Unia* (Uniația) sau Biserica greco-catolică unită. Emfaza romanității limbii (și chiar a latinității poporului român), conceptul de *daco-roman* și argumentarea continuității românești pe teritoriul Transilvaniei – au fost cele dintâi *idées-maitresses* ale lui Samuel Micu-Klein, Gheorghe Șincai și Petru Maior, care au transformat mentalitatea istoric-culturală a Românilor. Inochentie Micu-Klein, episcop de Făgăraș, era cel care deschisese calea, nu fără dificultăți personale, către colegiul roman *De Propaganda Fide*. Dar ideea entuziastă de a fi *ROMANUS*, a întoarcerii la cultura originară latină apăruse deja în sec. XVI, în *Cartea de cântece* calvine și în *Palia* de la Orăștie, care scria termenul *Român* cu -o! Desigur, apelul la „origini etnice” seamăna mult cu ideile orgolioase maghiare de detașare de cultura germanică a Austriei: precum aceștia voiau să se „re-maghiarizeze”, degermanizându-se, tot astfel Românii voiau să se „re-latinizeze”, deslavizându-se! Modelul (maghiar) funcționa chiar în cadrul influenței catolice a Austriei!

Ideile latinizante s-au răspândit în țările românești de peste munți, odată cu trecerea în Țara Românească și în Moldova a „dascălilor” transilvăneni (Gh. Lazăr, Iosif Genilie, Aaron Florian, August Treboniu Laurian, Axente Sever, Ion Maiorescu ș.a.), recreându-se, în spațiul românesc nord-dunărean, conceptul *Dacia* (a se vedea C.C. Giurescu 1967, pp. 109-120).

Dacă, în Transilvania, „Uniația” a reușit să creeze o confesiune „greco-catolică” pentru Români, adică un corp politic compact românesc, ulterior, pe întreg teritoriul celor trei provincii românești s-a reușit a se crea o unitate culturală care a devenit, treptat, în cursul istoriei, o entitate politică. „Uniația” a mers mână în mână cu Biserica ortodoxă în afirmarea drepturilor naționale -- și în luptele naționale – ale Românilor.

19. Fără îndoială, materialul lexical de origine maghiară în limba română este mai puțin important decât influența culturală maghiaro-germanică exercitată de Unguri în Transilvania și extinsă, parțial, în Moldova și în Muntenia. Este vorba, în fond, de aproape 200 de cuvinte, dar distribuția lor în timp și în spațiu trebuie bine – și obiectiv – interpretată. Maghiarismele din română – filtrate prin slavă – preced apariția primele texte românești (sec. XV-XVI). Ele apar în documente slavo-române (sec. XIV-XV), după cum am văzut – în Moldova și în Țara Românească. Unele sînt intrate prin traduceri de texte religioase, altele prin relațiile feudale dintre Transilvania și Moldova: avem dreptul a le considera ca cele mai vechi. Sînt și mai greu de distins împrumuturile pe cale orală de împrumuturile culte. Să nu uităm, așa cum spuneam mai sus, că maghiarismele au putut

„călători”, trecînd munții Carpați, la nord-est, est și sud, și prin vorbitori români. Ștefan Meteș 1977 a studiat, în amănunt, într-o excepțională lucrare, emigrările românești din Transilvania, în secolele XIII-XX. Am putea oare să le ordonăm cronologic? Dacă *uliu* este atestat în sec. XV, *gîngav*, *baiduc*, *căprar*, *pandur*, *pipă*, *secriu*, *tist*, *tobă* au fost de bună seamă împrumutate mai tîrziu. Poate că unele (de ex. *fain*, *țacălie*, *a căni*) să fi fost integrate în limba română în secolele recente (XVIII-XIX).

În sfîrșit, o ultimă cantitate de cuvinte sînt rămase în circulație regională, în Transilvania (dintre care puține au trecut munții): a se vedea Tamás 1966, pp. 6-11 (*copîlnă*, *cristei*, *catrință* etc.).

Bineînțeles, asemenea considerații lexical-culturale ne pot duce și la întrebarea: ce fel de limbă maghiară se vorbea, în definitiv, în Transilvania? Altfel spus, cu expresia lui E. Petrovici, care încerca să „descopere” *daco-slava* – care era *româno-maghiara*, adică limba maghiară din Transilvania? Această limbă maghiară a parcurs secolele, orînduirile sociale, regiunile, clasele socio-culturale, pînă astăzi... Ea a intrat în contact cu limbi ale etniilor autohtone – în special, cu româna – s-a întrepătruns și a format dublete (slavo-maghiare, germano-maghiare), dar a trebuit să accepte și intrarea unor termeni românești. Lingviștii maghiari au studiat și aceste aspecte.

În orice caz, cercetarea noastră nu poate fi exhaustivă. Rămîn multe – prea multe – probleme încă nerezolvate. Numărul cuvintelor de origine maghiară din limba română (cu utilizare generală) ar fi, după calculul lui L. Tamás 1966, pp. 6-7, de 195. Sîntem convinși că numărul lor este mai mare: cele 195 de cuvinte și-au găsit locul în al său *Etymologisches Historisches Wörterbuch der Ungarischen Elemente im Rumänischen* (Budapest 1966). Tot L. Tamás, *op. cit.*, p. 6, atrage atenția că dicționarul său etimologic cuprinde – împreună cu cuvintele regionale transilvănene, 2800 de cuvinte. Din 1966 pînă azi, în graiurile românești din Transilvania și Banat trebuie să fi intrat – sau să fi ieșit din uz – multe cuvinte... „Reproșurile” – dacă putem numi astfel surpriza contrariată – cu care unii lingviști români au întîmpinat *Etymologisches Wörterbuch* al lui L. Tamás („prea multe elemente maghiare în limba română”) apare cu totul nejustificată...

20. Dar problema raporturilor maghiaro-române întrece cu mult problemele strict lingvistice. Ajunși la capătul acestui lung – dar, desigur, incomplet – studiu, trebuie să avem în vedere aspectele social-culturale. Datorăm limbii maghiare – direct sau indirect – termeni care desemnează concepte ale civilizației occidentale (din Evul Mediu pînă în sec. XIX). Oricît de multe și de variate au fost contradicțiile și conflictele interetnice și interconfesionale, tot atît de importante au fost elementele culturale și civilizatorii pe care prezența în Transilvania a Românilor și a Maghiarilor, laolaltă sau separați, le-au putut activa. Astfel cum au putut demonstra dicționarele (L. Tamás, F. Bakos), între cele două comunități au existat naturale suprapuneri, interferențe, legături – voite sau nedorite – care au dus la împrumuturi reciproce. Pe cele din maghiară în română am încercat să le examinăm în lucrarea de față. Pe celelalte – elemente românești în maghiară – le-au cercetat distinși lingviști maghiari și români, începînd cu N. Drăganu (1933: *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și a onomasticii*, București) și cu Geza Blédy (1942: *Influența limbii române asupra limbii maghiare*, Sibiu), urmați de I. Pătruț, Bela Kelemen, Vladimir Drimba, A. Szabo (pentru bibliografia mai detaliată, v. Rosetti 1986, p. 387 și, mai ales, L. Tamás 1966 (Einleitung), p. 5-16). Márton Gyula-Péntek János-Vöö Istvan au întocmit un *Magyar Nyelvjárások Román Kölsönszavai* (Bukarest 1972) dar cercetarea cea mai asiduă rămîne cea a lui Ferenc Bakos 1982. A fost de asemenea cercetată antroponimia în legătură cu toponimia – ceea ce a dus la atestarea, în sec. XIII-XIV, a multor nume

românești de origine latină (de ex. *Adrian – terra Adrian* 1262 (Șt. Pascu 1979, pp. 480, 482) – pe care l-am fi așteptat mai târziu, odată cu latinismul ardelean!).

Documentele maghiare, în mare parte, sînt scrise în limba latină (și provin din sec. XIII-XV). Dacă ne gîndim că, în Moldova, documente în limba latină apar abia în sec. XVI-XVII, odată cu Codex Bandini (sec. XVII) și cu misionari catolici italieni, rezultă că, în Transilvania sub administrația maghiară, prin documente redactate în latină, Românii au putut lua astfel – desigur, ignorîndu-i importanța – contactul cu latinitatea. Să adăugăm și faptul că Biserica Catolică oficia serviciul divin în latină pentru a înțelege că limba latină care se bucura de prestigiu în regatul Ungariei era adusă pe un teritoriu transilvan unde se vorbea o limbă neolatină! Trebuie reținută afirmația din *Istoria României II* (Ed. Academiei R.P.R., 1960), pp. 197-198: „caracterul universal al Bisericii Catolice a făcut ca marile curente artistice ale Occidentului să-și răsfrîngă ultimele valuri pînă la poalele Carpaților”. În Transilvania s-a creat un stil romanesc tîrziu și un stil gotic („de Transilvania”) – după cum am mai arătat (vd. *supra*).

Matei Corvin, fiu de Valah transilvănean, înnobilit și catolicizat, se mîndrea cu originile-i romane – iar toți cei ce-l adulau și-l lăudau (*laudatores*) în versuri sau în proză – i le amintea cu prisosință.

Dar...

Uitînd că, jos, pe pămîntul pe care i se ridicau palatele, o populație românofonă, săracă, „schismatică”, eliminată din structurile statului lui Matei Corvin – avea exact aceleași origini lingvistice romane!

Paradoxal, latinitatea cu care Românii aveau să-și creeze orgoliul național a fost adusă în Transilvania de... Maghiari! Este drept, nivelul social nobiliar al celor ce invocau latinitatea și lipsa de cultură, starea de *apartheid* în care erau ținuți Românii nu le permitea încă luări de atitudine hazardate – deși terenul latino-maghiar, ulterior, le-a putut veni în ajutor. Se adaugă la toate acestea terminologia feudală occidentală-germanică de origine latină. Și aceasta a fost cunoscută și utilizată de Românii din voievodat. Calvinismul contribuia și el la ideea latinității „Valahilor”. De aceea atunci cînd în sec. XVIII-XIX se creează Biserica „greco-catolică” (unită cu Roma) și apare Școala latinistă ardeleană, terenul mental și moral era pregătit.

21. „Transilvania, rezervor etnic românesc” – scria C.C. Giurescu 1967, pp. 47 urm.. „Transilvania aparține României, deoarece Românii reprezintă majoritatea absolută a populației” – afirmă la rîndu-i Ioan-Aurel Pop 1996, p. 200 (75% din populație, adică 6 milioane de oameni).

Dar expunerea istoric-culturală și lingvistică, pe care am încercat să o facem în aceste pagini, a dezvăluit multe alte aspecte deosebit de importante. Ele ne permit altă formulare, poate mai exactă. Transilvania a iradiat și s-a impregnat, inclus, implicat profund în ansamblul romanității românești nord-dunărene, în Moldova, în „Țara Românească” a Munteniei („Valahia”), dincoace și dincolo de Prut și de Nistru, dincolo – imediat – în zona dunăreană. Bineînțeles și în nord, în zona Huțurilor din Carpații Păduroși. În aceste spații largi, Transilvania și-a trimis oierii în transhumanță, sătenii și „knezii” sărăciți în bejenie, intelectualii în cultură și în ideologia politică a României. Dar trebuie să adăugăm la toate acestea și evenimentele binecunoscute ale istoriei românești. Sub administrația maghiară și austriacă – a asigurat nu o singură dată autonomia celor două țări românești vasale Imperiului Otoman: imperiul creștin al Austriei era strîns unit cu Ungaria contra Imperiului Otoman! Domnii Moldovei și ai Țării Românești au înțeles prea bine refugiul „peste munți”; teritoriul transcarpatin al unor feude moldo-valahe

(Ciceu, Cetatea de Baltă, Făgăraș-Sîmbăta de Sus) era întotdeauna gata să-i primească, temporar, pe înalții conducători români fugăriți de armatele turcești (nu din acest motiv mutaseră Turcii capitala Țării Românești la București, aproape de Giurgiu?). Alți Domni – viitori Domni români – precum Vlad Țepeș (1456-1462) – își făcuseră instrucția în meșteșugul armelor la curtea lui Matei-Mathias Corvin, fiul lui Iancu de Hunedoara, cel care, maghiarizându-se, a devenit Janos Hunyadi. Chiar Ștefan cel Mare s-a bizuit pe ajutorul Maghiarilor (al lui Matei-Mathias, devenit rege al Ungariei, în 1458) în bătăliile glorioase împotriva Turcilor (dar... după ce, în 1467, îl învinsese). Regele Ungariei, susținut de Papalitate și stipendiat în acest scop, întreținea o dușmănie neîmpăcată împotriva Turcilor și ajuta pe cei ce-și apărau independența față de ei. Bineînțeles... Ca să o spunem, în ironie, luptau Ungurii cu Turcii, prin... intermediul „Valahilor” din Moldova sau din Țara Românească! Pregătirea de luptă și structurile militare maghiare serveau însă de sprijin și drept model Românilor.

22. Iată de ce sîntem în măsură a afirma că, dincolo de conflicte, lupte inter-etnice, opresiune și rezistență, Transilvania sub dominație maghiară și austriacă, dar locuită, majoritar, de Români, a deschis, prima, larg, orizonturile Românilor intra- și extracarpatici spre Europa. O fereastră spre Apus a Românilor, circumscrisi prin cultură și prin religie, în limitele Orientului slavo-bizantin. Români au intrat *off limits*, în Europa, mai întâi prin Transilvania și prin Banat, care și-au păstrat întotdeauna statutul de autonomie „voievodală”. De aceea apar pînă astăzi, dincolo și dincoace de munții Carpați, diferențe și clivaje de mentalitate dar, tot de aceea, există diferențe asemănătoare și în Transilvania și regatul Ungariei. Se știe, nu-i aceeași maghiaritate! În ceea ce-i privește pe Români, cuiva din Moldova sau din Dobrogea, Transilvania sau din Banat, orașe precum Oradea, Cluj, Timișoara sau Arad – chiar după 1918 – îi apar mai „altfel”, mai „europene” (mitteleuropene) decît București, Constanța, Iași sau Craiova!

Prezența maghiară (și germanică) dar, mai ales, conviețuirea seculară cu Români „communis” sau nobili mici și mijlocii („nobilis Olachos”), cnezi și voievozi, au creat, în ansamblul romanității, o zonă etno-lingvistică singulară pe care am avea dreptul – obiectiv – de a o considera într-adevăr o *Romania hungarica*.